

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia ad Didacticam Litterarum Polonarum et Linguae Polonae Pertinentia IV (2013)

Kordian Bakula

Wiedza, ideologia, wiara, mit. O „najważniejszych wydarzeniach historycznych” starożytności w podręcznikach do kształcenia literacko-kulturowego dla liceów i techników

W wielu podręcznikach do kształcenia literackiego i kulturalnego na samym ich początku znajdują się tablice chronologiczne. Nie były one nigdy przedmiotem uwagi dydaktyków, nie napisano o nich żadnej pracy. Zasługują na uwagę jako element konstrukcyjny podręczników i – co więcej – jako miejsce, gdzie toczy się walka o umysły uczniów (a powie ktoś, że i o dusze), którą da się opisać w kategoriach wiedzy, ideologii, wiary i mitu. Przedstawiam przebieg i wyniki czytania ze zrozumieniem tablic chronologicznych, czytania uważnego, dokładnego, krytycznego. Krytyczne znaczy polegające na sprawdzaniu tego, co znajduje się w tabelach i każdym innym tekście; sprawdzanie w wielu różnych źródłach, kompendiach, słownikach; także porównywanie z innymi ujęciami (tabelkami, opisami, wykładami).

Jaka jest rola, funkcja i cel tabeli? Ma ona na pierwszy rzut oka zadanie wyłącznie lub głównie informujące. Zawarte w niej informacje stwarzają ramy dla nauczania i uczenia się języka, literatury i kultury: czasowe przez podawanie dat i zarazem treściowe, gdyż dostarczają wiadomości, zwykle wybranych, a wybór podyktowany jest kryterium ważności. Z tego powodu tabela chronologiczna wydaje się sprawdzona, rzetelna, obiektywna i godna zaufania, co jednak bywa złudzeniem, gdyż są tabele, tak jak i wiele innych sposobów przekazywania wiedzy (obrazy, wykresy, wykład), zaangażowane ideologicznie, o wyraźnej tendencji, np. religijnej, politycznej, partyjnej i wszelkiej innej.

Materiał badany

Poddałem obserwacji kilkanaście podręczników do liceum wydanych w ostatnich dwudziestu latach; dodatkowo uwzględniłem jeden do gimnazjum: *Ścieżki Europy*¹. W pięciu z nich, tj. *Tysiąc twarzy bohatera*, *Klucz do świata*, *Człowiek w świe-*

¹ Wykaz podręczników znajduje się na końcu tekstu.

cie tradycji, Potęga słowa, Język polski dziś, zagadnienia chronologiczne podano w formie wykładu pt. „Chronologia”. Tabele zamieszczono w siedmiu: *Między tekstami, Przeszłość to dziś, Barwy epok, Zrozumieć tekst – zrozumieć człowieka, Język polski 1. Jagiełło, Język polski. Opowieść o człowieku, Starożytność – oświecenie* (pełne dane na końcu artykułu). W obydwu grupach znajdują się tytuły od lat obecne na rynku, więc wpływowe, zatem ważne dla badanego tu zagadnienia.

„Najważniejsze wydarzenia historyczne” – przykłady

Biorę powyższe wyrażenie w nawias, jako że nie ma żadnej pewności, iż podawane są w tablicach chronologicznych wydarzenia historyczne.

Przykład 1.

Tabelę chronologiczną i cały rozdział poświęcony starożytności opracował w *Barwach epok* (2009: 10) Bogusław Kołcz.

Grecja	Rzym	Wschód (Izrael)
TWÓRCZOŚĆ USTNA (XVI–X w. p.n.e.) Wędrowni śpiewacy tworzą pieśni bohaterów, rozwija się folklor. Rozkwita kultura kreteńska i mykeńska. Pojawiają się hieroglify, pismo linearne A i B.	X w. p.n.e. – przybycie Etrusków do Italii	XIX w. p.n.e. – żyje patriarcha narodu izraelskiego, Abraham; Ok. 1700 r. p.n.e. – plemiona izraelskie osiedlają się w Egipcie; XIII w. p.n.e. – Mojżesz wyprowadza lud izraelski z niewoli egipskiej do granic Kanaanu w Palestynie; X w. p.n.e. – w Izraelu panują Dawid i Salomon (s. 13–15)

Widać wyraźne wysunięcie na czoło „czasów Abrahama” i „osiedlania się Izraelitów w Egipcie”. Z takiego graficznego układu wynika wyraźnie, co starsze, a co młodsze. Nie trzeba już myśleć, po prostu widać. Nie skorzystam z tej sugestii i będę się dalej zastanawiać nad tym, czy rzeczywiście takie czasy kiedykolwiek były, czy wydarzenia rzeczywiście zaszły. Nie ma co do tego pewności.

Wątpliwości budzi zapis „XVI–X w. p.n.e.” dotyczący Grecji. Zbyt duży przedział czasowy i zbyt duże niedokładności. Kultura kreteńska rozkwita między 1600 a 1400 p.n.e., ale jej początki datowane są przed 3000 p.n.e.² Kreta dominowała na całym Morzu Śródziemnym od Syrii i Egiptu po Półwysep Iberyjski, zanim uległa drugiemu najazdowi Achajów ok. 1400 p.n.e. W religii kreteńskiej są już tacy bogowie, jak Zeus, Hera, Posejdon, Atena, Artemida, Hermes, Dionizos; powszechnie

² Kulturę kreteńską dzieli się na trzy okresy: wczesnominojski 3200–2300, średniominojski 2300–1600, późnominojski 1600–1200. Wysoko rozwinięta kultura mykeńska istniała w latach 1550–1200 p.n.e. Cały rejon Morza Egejskiego przyjął tę kulturę, która wchłonęła wiele z kreteńskiej i achajskiej. Podaję za *Małą encyklopedią kultury antycznej*, red. K. Kumaniecki, K. Michałowski, L. Winniczuk, Warszawa 1988.

czczono byka. Jak więc widać, podręcznikowy zapis „XVI–X w. p.n.e.” nie tylko grzeszy niedokładnością, ale również pomijaniem ponad tysiąca pięciuset lat istnienia kultury kreteńskiej. Nie mam wątpliwości, że wszystkie te decyzje mają na celu wykazanie „najstarszości” „czasów Abrahama”, a wraz z nimi *Księgi Rodzaju*.

Przykład 2.

<i>Opowieść o człowieku (2002: 373)</i>	<i>U. Jagiełło i in. Język polski 1. (2007: 252–253)</i>	<i>Przeszłość to dziś (2011: 10)</i>
Mojżesz XIII w. p.n.e.	Czasy Abrahama (XIX wiek p.n.e.); XIII w. p.n.e. Mojżesz wyprowadza Izraelitów z Egiptu	XV czasy Abrahama XIII Mojżesz wyprowadza Izraelitów z Egiptu; początki tradycji biblijnej;
Dawid XI/X w. p.n.e.		IX panowanie króla Salomona

Widać różnicę w datowaniu „czasów Abrahama”: w pierwszym podręczniku pomija się je w ogóle, w drugim podaje się wiek XIX p.n.e., w trzecim wiek XV p.n.e. To ważna rozbieżność, widoczna również w innych podręcznikach.

Na jakiej podstawie umieszczono patriarchów w XIX w. p.n.e.? W encyklopedii PWN *Religia* podano:

Abraham, Abram, żył w XV (?) w. p.n.e., wg *Księgi Rodzaju* oraz innych tradycji bibl. imię wspólnego praojca (patriarchy) Izraelitów, Edomitów i Arabów, który wyznawał wiarę w jedyne Boga [...] Historyczna rekonstrukcja życia A. nie jest możliwa. Tło tradycji o nim odpowiada najlepiej XV w. p.n.e., choć dawniej wskazywano również na XVIII w. p.n.e.³.

Podane informacje brzmią rozsądnie tylko w stwierdzeniu, że historyczna rekonstrukcja życia Abrahama nie jest możliwa. Natomiast ustalenie, mimo owego zastrzeżenia, czasu życia na wiek XV p.n.e. już przeczy owemu zastrzeżeniu i wiedzy o historii⁴. Mało tego, w tej samej encyklopedii są wiadomości, które sobie przeczą lub się wykluczają. I tak „**Jakub**, postać bibl. opisana w *Księdze Rodzaju* [...] żył na pn. terenach późniejszego Izraela staroż. między XVIII a XVI w. p.n.e. (wg niektórych datacji XII–XI w. p.n.e.)”⁵ – pisze Marcin Wiśłocki. Zwracają uwagę dwa fakty kompromitujące encyklopedię PWN. Pierwszy dotyczy tego, że powyższe informacje w zestawieniu z informacjami przytaczanymi wcześniej o Abrahamie wskazują, że Jakub żył przed Abrahamem, co stoi w sprzeczności z opowieścią w *Księdze Rodzaju*. Drugi dotyczy owego rozrzutu czasowego: nie tylko dwustu lat między XVIII a XVI wieka-

³ M. Wojciechowski, hasło „Abraham” [w:] *Religia. Encyklopedia PWN*, red. nauk. T. Gadacz, B. Milerski, T. 1, Warszawa 2001, s. 28–29.

⁴ Por. *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia świątyni jerozolimskiej przez Rzymian*, red. H. Shanks, tłum. W. Chrostowski, Warszawa 2007.

⁵ M. Wiśłocki, hasło „Jakub”, [w:] *Religia...*, T. 5, Warszawa 2002, s. 128.

mi p.n.e., ale też jeszcze większego, co najmniej czterechsetletniego rozrzutu między owymi XVIII–XVI w. a podanymi w nawiasie XII–XI wiekami p.n.e. Dla porównania dodam, że w *Słowniku wiedzy biblijnej* autor hasła Jakub w ogóle nie podaje żadnej daty związanej z tą postacią, co z pewnością należy rozumieć, iż w ogóle nie traktuje jej jako historycznej⁶.

Przykład 3.

Tabela w podręczniku *Zrozumieć tekst – zrozumieć człowieka* (2009: 8–9) składa się z dwóch głównych kolumn: „Najważniejsze wydarzenia historyczne” i „Najważniejsze wydarzenia z dziejów kultury”. Przedstawię i omówię tylko te pierwsze.

Najważniejsze wydarzenia historyczne
XIX w. p.n.e. – czasy Abrahama i pierwszych patriarchów
XVI w. p.n.e. – pobyt Józefa w Egipcie
XIII w. p.n.e. – Mojżesz wyprowadza Izraelitów z niewoli egipskiej. Opanowanie przez nich Kanaanu – Ziemi Obiecanej
XII w. p.n.e. – upadek Troi
ok. 1000–961 p.n.e. – panowanie Dawida w Izraelu
ok. 961–922 p.n.e. – Salomon królem Izraela, budowa świątyni w Jerozolimie
776 p.n.e. – pierwsze igrzyska olimpijskie
753 p.n.e. – założenie Rzymu przez Romulusa
597–539 p.n.e. – niewola babilońska Izraelitów
V wiek p.n.e. – wojny grecko-perskie; bitwy pod Maratonem (490), Termopilami (480)
V–IV w. p.n.e. – rozkwit demokracji w Atenach

Trzy pierwsze przykłady tego, co – zdaniem autorów – jest najważniejsze w starożytnej historii ludów Bliskiego Wschodu, dotyczą tylko plemion żydowskich. Szczególnie obecność Józefa, niejakiego Józefa, budzi historyczne zgorszenie. Jest Abraham, jest Józef, postaci z religijnych opowieści, a nie ma Hammurabiego, nie ma władców egipskich czy asyryjskich, a wiadomo, że to oni rządili ówczesnym Bliskim Wschodem, oni królowali, ustanawiali prawa, budowali pałace i świątynie, zdobywali, podbijali, panowali. Trzeba niewątpliwie wielkiej i zarazem fałszywej wiary, by uznać „pobyt Józefa w Egipcie” za jedno z najważniejszych wydarzeń historycznych starożytności, zresztą o nieustalonej dacie. W *Wielkiej encyklopedii PWN*: „Józef, żył w XV–XIV w. p.n.e.”⁷. Przytaczam wiadomości z tej encyklopedii dla porównania, ale nie dla rozstrzygnięcia, gdyż podane daty są również księży-

⁶ *Słownik wiedzy biblijnej*, red. nauk. B.M. Metzger, M.D. Coogan, konsultacja wyd. pol. ks. W. Chrostowski, Warszawa 2004, s. 247–248.

⁷ *Wielka encyklopedia PWN*, red. J. Wojnowski, T. 13, Warszawa 2003, s. 43

cowe. Również dla porównania przywołam rozstrzygnięcia autora hasła **Józef (syn Jakuba)** ze *Słownika wiedzy biblijnej*, który, tak jak autor hasła Jakub, nie podaje w ogóle żadnej daty związanej z tą postacią, co również interpretuję tak, że nie uważa Józefa za postać historyczną⁸.

Jak wiadomo z opowieści, ucieczce z Egiptu towarzyszyły pewne nadzwyczajne wydarzenia, w tym przejście przez Morze Czerwone suchą stopą dzięki rozstąpieniu się wód na skutek ingerencji boga. Czy te dwa elementy również należą do wydarzenia określonego w podręczniku jako historyczne? Przejście suchą stopą przez Morze Czerwone jest czymś wyjątkowym i jak należy się spodziewać powinno się odbić szerokim echem w całym świecie starożytnym, lecz, niestety, nikt inny tego nie upamiętnił. I również z tego powodu nie można uznać tego wydarzenia za jedno z najważniejszych w tamtym czasie. Oczywiście, istnieją dwa powody zasadnicze: nadprzyrodzony charakter, interwencja boga oraz brak jakichkolwiek źródeł, czyli dowodów ściśle historycznych na niewolę, na wyjście i na istnienie Mojżesza. Z kolei Ziemia Obiecana jest pojęciem religijnym, nie zaś historycznym: nie istniała historyczna kraina zwana Ziemią Obiecaną.

Po odnotowaniu upadku Troi autorzy podręcznika wymieniają dwa następne najważniejsze dla Bliskiego Wschodu wydarzenia: „**ok. 1000–961 p.n.e.** – panowanie Dawida w Izraelu” i „**ok. 961–922 p.n.e.** – Salomon królem Izraela, budowa świątyni w Jerozolimie”. Nie ma w tabelce miejsca dla któregoś z władców asyryjskich czy egipskich, jak Ramzes II, którzy tworzyli historię czy to przez działania polityczne i militarne, czy kodeksy prawne. Jest natomiast główne miejsce dla dwóch Hebrajczyków znanych jedynie ze Starego Testamentu, poza którym nie ma żadnych dowodów potwierdzających ich istnienie i działalność. A jeśli idzie o świątynię i pałace wzniesione ponoć przez Salomona, to archeolodzy nie znaleźli żadnych pozostałości tych budowli⁹.

„**597–539 p.n.e.** – niewola babilońska Izraelitów”. Czy to jedno z najważniejszych wydarzeń w VI w. p.n.e. na obszarze Bliskiego Wschodu czy nawet śródziemnomorskim? Oczywiście nie. Jest to jedynie wydarzenie lokalne, należące do historii jednego plemienia, ważne jedynie w kontekście opowieści z ksiąg *Starego Testamentu*. Natomiast wielką rolę, odczuwaną na całym tym obszarze, odgrywało państwo stojące za przymiotnikiem „babilońska”. Babilon był ówczesną potęgą, nie tylko militarną, lecz i kulturalną, podobnie jak Assyria, również pominięta w tabelce. To te państwa odgrywały główne role w dziejach tamtych ziem, nie zaś małe i mało znane plemię żydowskie, będące obiektem podboju silniejszych sąsiadów.

I jeszcze kwestia innego typu: co w ogóle robi pojęcie „niewola babilońska Izraelitów” w podręczniku do języka polskiego? Czy jego obecność ma uzasadnienie dydaktyczne, czy służy czytaniu, analizie, rozumieniu? Nie. Więc po co ono?

W sumie w omawianej kolumnie „Najważniejsze wydarzenia historyczne” na stronie 8. podano jedenaście (11) takich wydarzeń od XIX do IV w. p.n.e., z czego większość, dokładnie sześć, dotyczy Izraelitów i Izraela, te zaś zaczerpnięte zostały

⁸ *Słownik wiedzy biblijnej...*, s. 65.

⁹ Por. hasło „Archeologia i Biblia” w *Słowniku wiedzy biblijnej...*, s. 37.

z kilku ksiąg składających się na *Stary Testament*. Pominęto kraje i narody o wiele większe, ich władców i wodzów. Na przykład dawną Mezopotamię, zamieszkiwaną przez Sumerów i Babilończyków; zjednoczenie Egiptu i podboje tego państwa aż po Eufrat; powstanie mocarstwa asyryjskiego XIV–XIII w. p.n.e. i ponowna wielkość od X do VII w. p.n.e.; także Babilon (stąd właśnie niewola babilońska). Widać więc zachwianie proporcji, zniekształcające układ sił w ówczesnym świecie, uleganie starotestamentowym opowieściom. Zapewne stoją za takimi praktykami czynniki religijne, od których szkolny podręcznik powinien być wolny.

Przykład 4.

Ten czynnik religijny, wyznaniowy szczególnie wyraźnie widać w podręczniku gimnazjalnym *Ścieżki Europy*. Na końcu rozdziału *Jerozolima* na s. 46. znajduje się wykres (lub przekrój) zawierający najstarsze daty i takie oto wydarzenia:

„1250–1200 p.n.e. objawienie Boga w krzaku ognistym Mojżeszowi
1800–1750 p.n.e. powołanie Abrahama do wiary w jednego Boga”¹⁰.

Powołanie do wiary i objawienie nie są kategoriami historii, lecz wiary. Zawierają element cudowności (objawienie Boga w krzaku). Zaskakuje również bardzo ściśle datowanie, jak na tak dawną epokę, z dokładnością do 50 lat.

Przykład 5.

W podręczniku *Starożytność – oświecenie* (1996: 18) tablica pt. „Świat starożytny” składa się z trzech kolumn: „Wiek”, „Literatura i kultura”, „Historia”. Przedstawiam zgodnie z tematem szkicu tylko dwie.

Wiek	Historia
XIX – VII (2000–ok. 800) p.n.e.	Założenie Asyrii Założenie Babilonu Ok. 1300 Mojżesz Ok. 1200 Upadek Troi Ok. 1000 Królestwo Dawida i Salomona
IX/VIII (ok. 850–700) p.n.e.	776 I Olimpiada 753 Założenie Rzymu 721 Upadek królestwa Izraela
VII/VI (700–500) p.n.e.	640 Solon 612 Upadek Niniwy 586 Upadek królestwa Judy Pizystrat w Atenach Cyrus w Persji 510 Rzeczpospolita Rzymska

¹⁰ To zdanie stało się jednym z powodów nieprzyjęcia mojej recenzji tego podręcznika do druku w „Polonistyce”. Zob. K. Bakuła, *Zrozumieć podręcznik albo horror didascalicus*, „Język Polski w Liceum”, R. XII (LVI), 2010/2011, nr 2, s. 97–104.

Uwzględniono wydarzenia z terenu Bliskiego Wschodu, których zwykle brak w nowszych podręcznikach: założenie Asyrii, założenie Babilonu, upadek Niniwy, Cyrus w Persji. Bez nich nie ma mowy o historii tamtych ziem i tamtego czasu.

Przykład 6.

Nieliczne i krótkie są wiadomości w tablicach chronologicznych (s. 245–247) w podręczniku *Między tekstami* (2009): (przed naszą erą) „Założenie Rzymu (według legendy: 753); Prorocy biblijni: Izajasz, Micheasz, Ozeasz, Amos (VIII wiek); Jeremiasz (VII wiek)”.

Na pochwałę zasługuje dopisek nawiasowy „według legendy” w związku z datą założenia Rzymu. Inni autorzy traktują tę datę jako historyczną, np. *Starożytność – oświecenie i Zrozumieć tekst – zrozumieć człowieka*.

Pominięcie np. Abrahama, Józefa i związanych z nimi wydarzeń wskazuje, że nie traktuje się ich tutaj jako postaci historycznych. Umieszczono tylko te postacie, których historyczność jest prawdopodobna. Powściągliwość tę należy docenić, ale nie bez zastrzeżeń, i to poważniejszych niż by się wydawało na pierwszy rzut oka. *Słownik wiedzy biblijnej* dostarcza wiadomości wywołujących wątpliwości związane z datowaniem życia i działalności wymienionych proroków, a nawet samego ich istnienia¹¹. Dotykamy tutaj wyraźnie głównego tematu tego szkicu, a mianowicie rozbieżności między wiarą w istnienie postaci i wydarzenia z nimi związane a wiedzą, zwłaszcza wiedzą historyczną o tych postaciach i wydarzeniach. Zasadniczy problem polega na tym, że o wymienionych prorokach nie mówi się w źródłach pozabiblijnych, są oni znani jedynie ze *Starego Testamentu*, dokładniej mówiąc, znani jedynie z księgi tytułowanej ich imieniem.

Szerzej o tego rodzaju trudnościach poznawczych piszą historycy i ich stwierdzenia traktują jako podsumowanie uwag dotyczących okresu patriarchów. Kyle McCarter i Ronald Hendel piszą, że „żadna z poruszanych w nim spraw nie odpowiada wydarzeniu znanemu z historii powszechnej”¹², żadnej postaci „nie można zidentyfikować na podstawie źródeł pozabiblijnych”¹³ oraz „w swojej powierzchniowej warstwie biblijna historia o patriarchach odzwierciedla polityczny i religijny punkt widzenia judzkiej monarchii i kapłanów”¹⁴.

Podobnie piszą historycy o *Księdze Wyjścia*, jej głównym bohaterze Mojżeszu, pobycie Izraelitów w Egipcie i opuszczeniu tego państwa:

Trzeba przyznać, że nie ma żadnego bezpośredniego dowodu na pobyt Izraela w Egipcie. Żadne z zachowanych źródeł egipskich nie wskazuje na obecność tam Izraela. To w połączeniu z podejściem nazywanym hermeneutyką podejrzeń, prowadzi do skraj-

¹¹ Zob. hasła: „Księga Izajasza”, „Księga Micheasza”, „Księga Ozeasza”, „Księga Amosa”, „Księga Jeremiasza”.

¹² K.P. McCarter jr, R.S. Hendel, *Okres patriarchalny. Abraham, Izaak i Jakub*, [w:] *Starożytny Izrael...*, s. 25.

¹³ Tamże, s. 26.

¹⁴ Tamże, s. 29.

nego sceptycyzmu, a nawet odmawiania tekstowi biblijnemu wartości dla rekonstrukcji historii starożytnego Izraela¹⁵.

Ci sami autorzy podają również, że:

Część sceptycyzmu dotyczącego pobytu Izraela w Egipcie wiąże się z trudnościami w jego datowaniu. Nie występuje żadna zbieżność między jakimkolwiek wydarzeniem opisywanym w *Księdze Wyjścia* a danymi udokumentowanymi w źródłach pozabiblijnych¹⁶.

Autorzy podręcznikowych tablic chronologicznych nie liczą się z tym stanem badań. W rezultacie zamiast wiedzy mamy wiarę, zamiast historii mit (postacie i wydarzenia mityczne).

Z przeprowadzonych badań wynika zatem jednoznacznie, że wymienione we wskazanych podręcznikach postacie i wydarzenia ze *Starego Testamentu* nie są ani historyczne, ani tym samym najważniejsze. Wprawdzie są to wydarzenia i postacie, ale mityczne, legendarne.

Tablice chronologiczne jako miejsce ideologicznej walki

Tablice chronologiczne okazują się miejscem ideologicznej walki o to, co starsze, a „starszość” ma potwierdzać prawdziwość (historyczność), o to, kto ma starszą historię, co prowadzi do przyjęcia takich dziwnych dawnych dat, jak XIX wiek p.n.e. dla Abrahama i inne. Walka toczy się również o sprawy bardziej abstrakcyjne, tj. o samą historię i historyczność – wydarzenia opowiedziane w *Starym Testamencie* uznaje się za historyczne, pomijając fakt, że wymagają one dopiero potwierdzenia i zbadania tej historyczności. (Przypomnę, że większości wydarzeń nie potwierdzają żadne inne źródła; *Stary Testament* jest jedynym źródłem, przy czym od razu pojawia się kwestia charakteru tego źródła: czy to w ogóle źródło historyczne i czy wiarygodne.) Już w podręczniku *Starożytność – oświecenie*, pierwszym, w którym umieszczono fragmenty ksiąg *Starego Testamentu* i *Nowego Testamentu*, nastąpiły znamienne decyzje. Stwierdza w nim Bożena Chrząstowska: a) *Biblia* jest najstarszym źródłem kultury europejskiej; b) kultury grecka i rzymska rozwijały się później¹⁷. To oczywiście wpłynęło na układ materiału: najpierw teksty biblijne, następnie mity i literatura grecka i rzymska. Tak też i w kilku nowszych podręcznikach. Ale nie we wszystkich. Ogólny stan rzeczy jest zatem taki, że niektóre podręczniki zaczynają się od Greków i Rzymian, a następnie pojawia się *Biblia*, inne zaczynają się od *Biblii*, a następnie przechodzą do literatury Greków i Rzymian. Ta rozbieżność jest i znamieną dla świadomości, i pouczającą. Ale najważniejsze, czym motywowana.

¹⁵ N.M. Sarna, H. Shanks, *Pobyt w Egipcie i Wyjście*, [w:] *Starożytny Izrael...*, s. 78.

¹⁶ Tamże, s. 78–79.

¹⁷ M. Adamczyk, B. Chrząstowska, T. Pokrzywniak, *Starożytność – oświecenie*, Warszawa 1996, s. 21–22. Zob. K. Bakuła, *Fundamenty i źródła. O tak zwanym wprowadzeniu do kultury*, [w:] *Różnorodne aspekty kształcenia kompetencji kulturowej w edukacji polonistycznej*, red. G. Różańska, Ustka 2009.

Czy wyłącznie wiedzą? Jaka? Skąd czerpaną? Czy też światopoglądem i wyznaniem? Która kolejność jest lepiej udokumentowana pracami naukowymi?

Mamy do czynienia z odmianą lub podtrzymywaniem wątku ciągnącego się od starożytności, od powstania chrześcijaństwa, któremu jako zupełnie nowej i zwalczanej religii zależało na tym, by być starą, by wykazać swoje dawne pochodzenie. Dlatego później chrześcijanie przejęli księgi hebrajskie, nazwane *Starym Testamentem*, jako legitymację starożytności.

Gdy mowa o domniemanej historyczności ksiąg *Starego Testamentu*, zawsze warto pamiętać o kilku bezsprzecznych ustaleniach:

1. „Nie zachował się oryginalny tekst, czyli «autograf», żadnej z ksiąg Starego Testamentu”¹⁸.

2. „[...] nie znamy autora ani jednej księgi Starego Testamentu w znanej nam obecnie formie”¹⁹.

3. W większości ksiąg *Starego Testamentu* zachodzi rozbieżność między czasami życia autora / autorów a opisywanymi wydarzeniami: wydarzenia są wcześniejsze, życie autorów późniejsze; autorzy nie znali z autopsji opisywanych wydarzeń. Stwierdzili to wspomniani już Sarna i Shanks w odniesieniu do *Księgi Wyjścia*: „Inny zarzut wobec historyczności Wyjścia dotyczy faktu, że wersja biblijna została spisana stulecia po wydarzeniach, które przedstawia”²⁰, ale nie mam wątpliwości, że dotyczy to całego *Pięcioksiągu*, jak i wielu innych ksiąg hebrajskich składających się na *Stary Testament*.

Wiadomości o wydarzeniach i postaciach oraz same daty znajdujące się w tablicach są ważnym kontekstem historycznym dla dzieł literackich, w tym wypadku fragmentów *Starego Testamentu*, ale też innych utworów, zwykle późniejszych, odnoszących się do ksiąg hebrajskich. Sądzę, że zasługują one na lepsze opracowanie, na lepszą obudowę dydaktyczną (za jej część traktuję tabelę). Oczywiście, historia również zasługuje na lepsze potraktowanie. Tym bardziej uczniowie i nauczyciele. A lepsze traktowanie polegać będzie między innymi na ujawnieniu w podręczniku sposobu dojścia do owych dat, czyli do chronologii biblijnej. To ona daje owe fantastyczne i fikcyjne XIX i XV stulecia p.n.e. dla Abrahama oraz XIII wiek p.n.e. dla Mojżesza. Ona też ustanawia historyczność tych postaci. Już w XIX w. naszej ery na szeroką skalę nie tylko zwątpiono w historyczność *Starego Testamentu*, ale wykazywano i udowodniano jego niehistoryczność.

Owe nieprawdziwe daty nie stały się w podręcznikach narzędziem lub składnikiem myślenia historycznego, a dokładniej ćwiczenia się w myśleniu historycznym, choć są przecież wyjątkową okazją do uprawiania takiego myślenia i nauczania. Są taką okazją z tego względu, że są niepewne, że są kwestionowane, wymagają zatem dowodów (ich istnienia lub ich braku), przeprowadzenia argumentacji opartej na tych dowodach. Ważne jest uzasadnienie ich historyczności, sprawdzenie (o którym

¹⁸ W. Tyloch, *Dzieje ksiąg Starego Testamentu. Szkice z krytyki biblijnej*, Warszawa 1981, s. 37.

¹⁹ Tamże, s. 39.

²⁰ N.M. Sarna, H. Shanks, *Pobyty w Egipcie i Wyjście...*, s. 86.

mówiłem na początku), czy rzeczywiście zaszło zdarzenie, czy istniały postacie. Zwykle historykom nie wystarcza jedno źródło; żeby uznali oni zdarzenie za historyczne, konieczne jest jego potwierdzenie w co najmniej dwóch niezależnych od siebie źródłach. Większość wydarzeń i postaci ze *Starego Testamentu* nie spełnia tego kryterium. Powie ktoś, że Mojżesz jest postacią historyczną i jako wydarzenie historyczne poda wyjście z Egiptu. Czy to nie jest nadmierna manipulacja tym, co zawiera *Księga Wyjścia*? Bo trzeba by pamiętać o wielu szczegółach: cechach tej postaci, gestach, zachowaniach i ich skutkach, a zatem o tym, że uderzeniem laski wydobywał wodę ze skały, miewał liczne widzenia i objawienia Jahwe, prowadził rozmowy ze swoim bogiem, rozdzielił wody Morza Czerwonego. Tego rodzaju zachowania ludzi i wydarzenia nie są traktowane jako historyczne, lecz przeciwnie – jako religijne, mityczne, bo cudowne i fantastyczne.

Konieczne i bliższe opowieściom testamentowym wydaje się nie narzucanie im wątpliwej historyczności, lecz opisywanie, badanie ich funkcji religijnych, teologicznych, ideologicznych, politycznych²¹. Oczywiście, również ich literackości, artystyczności. Te funkcje i zadania zostały rozpoznane przez wspomnianych już historyków, którzy jednoznacznie stwierdzają, że nie można opowieści hebrajskich „traktować jako historiografii we współczesnym tego słowa znaczeniu”²².

Na koniec kilka odpowiedzi, jak wykorzystać dane zawarte w tabeli chronologicznej do uprawiania się w myśleniu, zwłaszcza krytycznym:

1. Przyjrzyj się podanym w różnych podręcznikach datom dotyczącym postaci Abrahama i wydarzeń z nią związanych opisanych w *Księdze Rodzaju*. Czy podaje się tę samą datę życia Abrahama czy różną? O czym to świadczy?

2. Jedni uznają, iż *Stary Testament* zawiera prawdziwą historię, inni całkowicie odmawiają wartości historycznej księgom *Starego Testamentu*. Co ty na to uczniu? Przemyśl te rozbieżności.

3. Wiele ksiąg *Starego Testamentu* zostało spisanych dużo później, niekiedy nawet stulecia później, niż wydarzenia w nich przedstawione. Czy ten fakt wzmacnia, czy osłabia, czy nawet całkowicie unieważnia ich historyczność i wiarygodność jako źródła wiedzy?

4. Wiele wydarzeń i postaci, np. Abraham, Józef i Mojżesz, uznanych za najdawniejsze w *Starym Testamencie*, nie ma potwierdzenia w źródłach poza *Starym Testamentem* egipskich czy asyryjskich. Jak to rzutuje na twoje przekonanie o historyczności tych wydarzeń i postaci?

²¹ Wskazywałem takie funkcje w opowieści o Dawidzie i Goliacie – zob. K. Bakula, *Dwa mitologiczne pojedynki: Dawida z Goliatem, Hektora z Achillesem*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Folia 71. Studia at Didacticam Litterarum Polonarum et Linguae Polonae Pertinentia I”, red. M. Jędrychowska, M. Sienko, J. Waligóra, Kraków 2010.

²² N.M. Sarna, H. Shanks, *Pobyt w Egipcie i Wyjście...*, s. 98; K.P. McCarter jr, R.S. Hendel, *Okres patriarchalny. Abraham, Izaak i Jakub*, [w:] *Starożytny Izrael...*, s. 45.

Tych kilka pytań i poleceń stanowi jedynie niewielką część wielkiego zadania, przed jakim stoją dydaktycy i nauczyciele, by opowieści starotestamentowych jak również nowotestamentowych nie podawać w podręcznikach i na lekcjach języka polskiego jako czegoś do wierzenia, lecz jako coś do krytycznego myślenia.

Bibliografia

Podręczniki

- Adamczyk Maria, Chrzastowska Bożena, Pokrzywniak Tomasz J., *Starożytność – oświecenie. Podręcznik literatury dla klasy pierwszej szkoły średniej*, WSiP, Warszawa 1999 (wyd. I 1987, wyd. X 1996).
- Biedrzycki Krzysztof, Pasieka Dariusz, Pędracka Barbara, *Język polski. Klasa 1. Opowieść o człowieku*. Podręcznik do języka polskiego obejmujący kształcenie w zakresie podstawowym w liceum ogólnokształcącym, liceum profilowanym i technikum oraz w zakresie rozszerzonym w liceum ogólnokształcącym i liceum profilowanym, Wydawnictwo Znak & Autorzy, Kraków 2002.
- Bobiński Witold, Janus-Sitarz Anna, Kołcz Bogusław, *Barwy epok. Kultura i literatura 1*. Liceum ogólnokształcące, liceum profilowane, technikum, wyd. VII, WSiP, Warszawa 2009 (wyd. VIII 2011).
- Dariusz Chemperek, Adam Kalbarczyk, *Zrozumieć tekst – zrozumieć człowieka. Starożytność – średniowiecze*. Podręcznik do języka polskiego dla liceum i technikum. Klasa 1. Część 1. Zakres podstawowy i rozszerzony, WSiP, Warszawa 2008 (wyd. drugie 2009).
- Drabik Beata, Pstrąg Jakub, Zawadzki Andrzej, *Klucz do świata. Literatura, język, komunikacja*. Podręcznik do języka polskiego klasa I, część 1. Zakres podstawowy i rozszerzony, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2007.
- Jagiello Urszula, Janicka-Szyszko Renata, Steblecka Magdalena, *Język polski 1*. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum. Kształcenie kulturowo-literackie i językowe. Zakres podstawowy i rozszerzony, wyd. 2 zmienione, Wydawnictwo Edukacyjne OPERON, 2007.
- Maszczyńska-Góra Grażyna, Maniecka Bożena, Synowiec Elżbieta, *Język polski dziś*. Podręcznik do języka polskiego dla klasy I liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum w zakresie podstawowym i rozszerzonym. Wydanie pierwsze, Wydawnictwo KLEKS, Bielsko-Biała 2002.
- Mrowcewicz Krzysztof, *Przeszłość to dziś. Literatura – język – kultura*. Podręcznik dla I klasy liceum i technikum, Cz. 1 (starożytność i średniowiecze oraz współczesne nawiązania). Wyd. X zmienione i poprawione, Wydawnictwo STENTOR, Warszawa 2011.
- Niemczyńska Małgorzata, przy współpracy Dawida Friedmanna, *Człowiek w świecie tradycji*. Język polski 1. Zakres rozszerzony. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, OPERON, Rumia 2002.
- Pawłowski Mariusz, Porembka Katarzyna, Zych Daniel, *Potęga słowa*. Podręcznik do języka polskiego. Klasa I część 1. Starożytność. Średniowiecze. Liceum ogólnokształcące, liceum profilowane, technikum. Zakres podstawowy i rozszerzony. Wyd. czwarte, nowa era, Warszawa 2010.
- Rosiek Stanisław, Maćkiewicz Jolanta, *Język polski. Między tekstami*. Część 1. Podręcznik. Początki. Średniowiecze (echa współczesne). Wyd. siódme, Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, Gdańsk 2009.

Ścieżki Europy. Źródła naszej cywilizacji. Zespół autorski: Roman Doktór, Ewa Grodecka, Piotr Gutowski, Lucyna Kujawa, Tomasz P. Panek, Daniel Próchniak, Jan Skarbek, Jacek Wojtysiak, Sławomir J. Żurek, Wydawnictwo Piotra Marciszuka STENTOR, Warszawa 2003.

Opracowania

Bakuła K., *Fundamenty i źródła. O tak zwanym wprowadzeniu do kultury*, [w:] *Różnorodne aspekty kształcenia kompetencji kulturowej w edukacji polonistycznej*, red. G. Różańska, Ustka 2009.

Bakuła K., *Dwa mitologiczne pojedynki: Dawida z Goliatem, Hektora z Achillesem*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Folia 71. Studia at Didacticam Litterarum Poloniarum et Linguae Polonae Pertinentia I”, red. M. Jędrychowska, M. Sienko, J. Waligóra, Kraków 2010.

Mała encyklopedia kultury antycznej, red. K. Kumaniecki, K. Michałowski, L. Winniczuk, wyd. VI, Warszawa 1988.

McCarter Kyle P. jr., Hendel Ronald S., *Okres patriarchalny. Abraham, Izaak i Jakub*, [w:] *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia świątyni jerozolimskiej przez Rzymian*, red. H. Shanks, przeł. W. Chrostowski, Warszawa 2007.

Sarna Nahum M., Shanks H., *Pobyt w Egipcie i Wyjście*, [w:] *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia świątyni jerozolimskiej przez Rzymian*, red. H. Shanks, przeł. W. Chrostowski, Warszawa 2007.

Słownik wiedzy biblijnej, red. nauk. B.M. Metzger, M.D. Coogan, konsultacja wyd. pol. ks. W. Chrostowski, wyd. czwarte, Warszawa 2004.

Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia świątyni jerozolimskiej przez Rzymian, red. H. Shanks, przeł. W. Chrostowski, Warszawa 2007.

Tyloch W., *Dzieje ksiąg Starego Testamentu. Szkice z krytyki biblijnej*, Warszawa 1981.

Wiśłocki M., Jakub (hasło), [w:] *Religia. Encyklopedia PWN*, tom 5, red. nauk. T. Gadacz, B. Milerski, Warszawa 2002.

Wojciechowski M., Abraham (hasło), [w:] *Religia. Encyklopedia PWN*, tom 1, red. nauk. T. Gadacz, B. Milerski, Warszawa 2001.

Knowledge, ideology, faith and myth. About “the most important historical events” of the antiquity in literary and cultural education textbooks for Secondary Schools and Technical Schools

Abstract

The author of the article historical tables placed in seven textbooks for literary and cultural education in Secondary School and Technical School. It appears that, apart from historical events from ancient Middle East, Greece and Rome, they contain numerous events of mythical nature, e.g. coming from the Old Testament, which are the matter of Christian faith. The author claims that their selection is determined by denomination, and not based on the substance. “Historical” tables seem to be an instrument of ideological war for students’ minds. Apart from defining historical data, the aim of the article is to train methodologists, teachers and students in critical thinking not used, as it turns out, in the case of fragments coming from the Old Testament. The article gives rise to postulates of further examining textbooks for Polish literature education with respect to their hidden religious agenda.

Key words: ideology, Old Testament, textbooks